

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/164657>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-07 and may be subject to change.

De psychologie van het liberale mensbeeld

Sedert vijf jaar gaat het Nederlandse liberalisme door het leven met twee mensbeelden: de nutsmaximalisator en de zelfverwerkelijker. In dit artikel wordt betoogd dat in psychologisch opzicht het beeld van de zelfverwerkelijker het meest accuraat is. Tevens worden enige verbanden gelegd met het positieve en negatieve vrijheidsbegrip.

Inleiding

Grote politieke stromingen, zoals het socialisme, liberalisme en de christen-democratie, hanteren allen een meer of minder strak omschreven mensbeeld, een geheel van opvattingen over de fundamentele aard van de mens en over zijn plaats in de maatschappij en haar instituties. Het liberalisme gaat daarbij sedert vijf jaar door het leven met een gespleten mensbeeld. Enerzijds werd in 1988 in een rapport van de Teldersstichting ingezet op een utilitaristisch liberalisme, met een bijpassend beeld van de mens als nutsmaximalisator¹. Op deze keuze kwam echter zowel binnen als buiten liberale kring zware kritiek, waarin werd geopteerd voor het in het rapport eveneens behandelde, maar afgewezen ontplooiingsliberalisme, waarin de mens wordt gezien als zelfverwerkelijker². De keuze voor één van deze mensbeelden is geenszins een academische kwestie. In de verschillende rapporten en artikelen werd de keuze voor het utilitaristische mensbeeld verbonden met het aspect van de negatieve vrijheid, waarbij de overheid het individu zoveel mogelijk vrij moet laten in zijn handelen. Het ontplooiingsperspectief werd daarentegen gekoppeld aan het begrip positieve vrijheid, waarbij de overheid mag ingrijpen ter bevordering van de individuele ontplooiingsmogelijkheden³.

In dit artikel wil ik trachten de discussie over de mensbeelden en de politieke impli-

caties daarvan een kleine stap verder te brengen. Na een korte inleidende uiteenzetting zullen de beide mensbeelden worden vergeleken met theorieën welke in de psychologie zijn ontwikkeld ter verklaring van menselijk gedrag, op grond van welke vergelijking kan worden bepaald welk mensbeeld relatief het meest volledige en accurate "beeld van de mens" geeft. Vervolgens zal ik ingaan op de implicaties van het gevonden mensbeeld voor het negatieve en positieve vrijheidsbegrip. De lijn van mijn betoog zal zijn dat, hoewel de ontplooiingsvariant het meest accurate mensbeeld hanteert, hiermee een keuze voor het positieve vrijheidsbegrip boven het negatieve niet noodzakelijk gegeven is.

Twee mensbeelden

In het liberalisme is de vrijheid van het individu geen doel op zichzelf, maar vormt zij een middel tot het hoger gelegen doel van het "goede leven". Het leven is "goed" indien een individu de mogelijkheid heeft zijn eigen doeleinden na te streven of, hetgeen daarmee synoniem is, zijn eigen behoeften te bevredigen. De centrale vraag die hierbij opkomt is: waar komen deze doeleinden (of behoeften) vandaan? Waarom kiest een individu de doelen die hij kiest? Ter beantwoording van deze vraag onderscheidt Kinneging twee varianten binnen het liberalisme, elk met een eigen antwoord⁴.

Volgens het ontplooiingsliberalisme komen de doeleinden voort uit de neiging van individuen zich te verwerkelijken, zich te ontplooien overeenkomstig de eigen aard. De mens bezit een persoonlijkheid, een "zelf", welke zijn denken en handelen bepaalt. Deze persoonlijkheid bindt de mens in zekere zin aan een bepaalde levensweg, namelijk die weg welke leidt tot verwerkelijking van de eigen gegeven aard.

Ontplooit de mens zich niet overeenkomstig zijn aanleg, dan wordt hij ongelukkig en wellicht zelfs ziek. De keuzevrijheid van het individu is derhalve beperkt door zijn eigen natuur, hetgeen hem tamelijk inflexibel en kwetsbaar maakt.

Daartegenover plaatst Kinneging het utilitaristische liberalisme. Volgens deze variant wil de mens zich niet verwerkelijken, maar slechts zijn nut maximaliseren. De mens streeft die doeleinden na welke hem het meest aangenaam, plezierig en nuttig lijken, en schakelt moeiteloos over op alternatieve doelen indien deze hem beter lijken dan de eerdere. Het individu is in deze visie niet gebonden door een persoonlijkheid; hij is ter wereld gekomen als een onbeschreven blad ("tabula rasa") en is gevormd door hetgeen hij in de loop van zijn leven heeft ervaren en geleerd. De mens is als het ware een "bundel van ervaringen"; door elke nieuwe ervaring verandert die bundel weer ingrijpend van samenstelling, zonder ooit tot een vast karakter te verstijven. De mens wordt binnen deze variant dan ook gezien als flexibel en sterk, omdat hij niet door zijn aanleg aan bepaalde doeleinden is gebonden en makkelijk in kan spelen op nieuwe omstandigheden.

Mensbeelden en psychologie

De ontwikkeling van mensbeelden en de empirische toetsing van daaruit voortvloeiende gedragshypothesen behoren tot het domein van de psychologie. Hoewel de filosofische wortels van de psychologie deels overlappen met die van de politieke theorie, heeft de psychologie het voordeel van een verdere theoretische ontwikkeling en empirische onderbouwing (of verwerping) van de mensbeelden, los van politiek-filosofische of ideologische overwegingen. Binnen zekere grenzen biedt de psychologie dan ook de mogelijkheid uitspraken te doen over de relatieve theoretische en empirische geldigheid van de liberale mensbeelden en aldus een keuze tussen de twee te maken⁵.

De vraag naar de doeleinden (of behoeften) van de mens staat in de psychologie te boek als het leerstuk van de motivatie. Motivatie verwijst naar de drijfveren van

gedrag, het hoe en waarom van menselijk denken en handelen⁶. De motivatietheorie die ten grondslag ligt aan het hierboven omschreven utilitaristische mensbeeld kan men omschrijven als psychologisch hedonisme, indachtig het motto van Bentham: "Pleasure and pain are our sovereign masters". Slechts één motief ligt ten grondslag aan menselijk gedrag: het zoeken van geluk en het vermijden van pijn en ongeluk.

Reeds een oppervlakkige inspectie van menselijke drijfveren maakt echter duidelijk dat het psychologisch hedonisme als omvattende motivatietheorie tekort schiet. Men denke bijvoorbeeld aan de notie van plichtsbesef en plichtsbetrachting: zoekt de soldaat die sterft voor zijn vaderland "pleasure without pain", of de strijder voor burgerrechten in een repressieve dictatuur, of de dochter die haar zieke moeder thuis verzorgt? Wél treedt geluk vaak op als bijverschijnsel bij sommige activiteiten die het individu onderneemt; hij is bijvoorbeeld gelukkig met zijn werk, of met de vondst van een nieuwe levenspartner. Geluk is dan echter een gevolg van doelbereiking, geen doel op zichzelf.

Een psychologische theorie die verwantschap vertoont met utilitarisme en hedonisme is het behaviorisme, dat in het begin van deze eeuw in de V.S. tot ontwikkeling kwam. Het behaviorisme sluit nauw aan bij de utilitaristische conceptie van de geest als "tabula rasa"; de behavioristen stelden zich ten doel te komen tot een verklaring van gedrag zonder het bestaan van een menselijke geest of persoonlijkheid te poneren. In hun wetenschappelijke proeven werkten zij bijna uitsluitend met proefdieren, waarbij gevonden gedragsprincipes van toepassing werden verklaard op menselijke handelingen.

In afwezigheid van een menselijke geest zocht het behaviorisme de drijfveren van gedrag in die elementen welke de mens gemeenschappelijk met dieren heeft, namelijk de fysiologische behoeften (zoals honger, dorst, slaap, ademen, activiteit en prikkeling van de zintuigen). Deze behoeften roepen spanningen op in het individu, hetgeen leidt tot pogingen tot reductie van de spanningen door middel van bevrediging van de behoefte. Deze spanningsreductie

nu werd beschouwd als de bron van alle motivatie in de mens; door bestudering van leerprocessen en conditioneringseffecten hoopten de behavioristen alle gedragsmotieven uiteindelijk te kunnen herleiden tot de werking van de fysiologische behoeften.

spanningsreductie bron van motivatie in de mens

Hoewel een deel van het menselijk gedrag zeker is gericht op bevrediging van de lichamelijke behoeften, kan echter niet alle motivatie hierop worden teruggevoerd, zoals ook de behavioristen ontdekten. Zo was het behaviorisme niet in staat een sluitende verklaring te geven voor het leren en beheersen van taal, een wezenlijk aspect van menselijk gedrag⁷. Verder bleken de proefdieren zich soms niet te voegen naar de behavioristische conditioneringsprincipes, met name niet waar aangeleerd gedrag strijdig was met instinctieve neigingen van de dieren. Als gevolg van deze problemen raakte het behaviorisme eind jaren zestig in onbruik.

Een theorie van motivatie welke niet langer uitging van de "tabula rasa"-idee maar nog wel sterk leunde op de behoeften, was de leer van de psychoanalyse, ontwikkeld door de Weense psychiater Sigmund Freud⁸. Aan de basis van Freuds theorie staan twee aandriften, de seksuele en de agressieve. Deze driften roepen spanningen op in het individu, welke hem aanzetten tot activiteiten gericht op vermindering van de spanning en dus tot bevrediging van de driftbehoefte. Tegenover het aandringen van deze driften staan echter de geboden en verboden van de omgeving van het individu, die niet gediend is van een vrije en onbeperkte bevrediging van seksuele en agressieve neigingen. Het eerst stuit de opgroeiende mens daarbij op zijn ouders, terwijl later staat en maatschappij die beperkende rol overnemen. Als gevolg van deze verboden raakt het besef van de aandriften verdrongen; zij verdwijnen uit het bewustzijn van de mens, maar woekeren voort in zijn onbewuste, af en toe

doordringend in dromen, "Freudiaanse" versprekingen en in symptomen van geestesziekte. Volgens Freud konden alle menselijke motieven uiteindelijk worden teruggevoerd op de werking van de seksuele en agressieve driften en op de effecten van hun verdringing.

Op de psychoanalyse kan deels gelijksoortige kritiek worden uitgeoefend als op het behaviorisme: slechts een deel van de menselijke motieven kan op een aannemelijke wijze worden herleid tot werking van seksuele en agressieve aandriften. Weliswaar wist Freud op vaak ingenieuze wijze allerlei soorten gedragingen in zijn systeem in te passen en aldus te "verklaren" met behulp van zijn drifttheorie, maar in de praktijk leidde dit vaak tot verwrongen en ontoetsbare interpretaties van gedrag⁹.

Meer specifiek kan men als kritiek op Freud aanvoeren dat zijn leer uitsluitend is gebaseerd op zijn klinische ervaringen met geestelijk zieke of verwarde patiënten: wat echter geldt voor geesteszieken hoeft in het geheel niet van toepassing te zijn op geestelijk gezonde mensen. De Duits-Amerikaanse neuroloog Goldstein heeft erop gewezen dat het reduceren van driftmatige spanningen als een afzonderlijk, op zichzelf staand doel kenmerkend is voor het gedrag van psychiatrische patiënten. Deze zijn vaak geobsedeerd door een geïsoleerd deel van hun driftleven, en hun bestaan lijkt er uitsluitend op gericht de spanningen, voortkomend uit dat ene deel, onder controle te brengen. Het gedrag van gezonde mensen is daarentegen niet gericht op het reduceren, maar juist op het handhaven van een zekere spanning, welke verdere activiteit en ontwikkeling mogelijk maakt. Zo bezien is er, volgens Goldstein, "only one drive: self-actualization. Normal behavior corresponds to a continual change of tension, of such a kind that over and over again that state of tension is reached which enables and impels the organism to actualize itself in further activities, according to its nature"¹⁰.

Geïnspireerd door zowel Goldstein als Freud, heeft de Amerikaanse psycholoog Maslow het idee van zelfverwerkelijking verder uitgebouwd in zijn bekende piramide van behoeften¹¹. De mens die in de loop

van zijn leven voldoende is bevredigd in zijn basisbehoeften (als voeding, verzorging, veiligheid en liefde) kan zich richten op minder stoffelijke behoeften als kennis, esthetiek en zelfontplooiing. Terwijl de basisbehoeften in zekere zin gedeeld worden door alle mensen, is de richting van de "hogere motieven" geheel individueel bepaald: elke persoonlijkheid is verschillend en streeft naar groei en ontplooiing in overeenstemming met de eigen intrinsieke aard.

Met het idee van "self-actualization" wordt aangegeven dat er meer is in motivatie dan louter reactie op de werking van fysiologische behoeften, of van verdrongen driften uit het verre verleden; in de (gezonde) mens bestaat ook de neiging tot *proactie*, tot de groei en ontwikkeling van de persoonlijkheid en tot intentioneel en toekomstgericht gedrag. De psychologische theorieën welke uitgaan van utilitaristische premissen geven een beeld van motivatie dat weliswaar gedeeltelijk juist is, maar tevens te beperkt is om het gehele spectrum van menselijke doeleinden en behoeften te kunnen omvatten. De theorieën welke uitgaan van een ontplooiingsperspectief bieden daarentegen wel zulk een volledig beeld en verdienen dan ook de voorkeur boven de utilitaristische varianten.

Mensbeeld en vrijheidsbegrip

De vraag rijst of met de keuze voor een mensbeeld ook noodzakelijkerwijze de aanvaarding van een bepaald vrijheidsbegrip gegeven is. Zoals geschetst, impliceert aanvaarding van het ontplooiingsperspectief een positief vrijheidsbegrip: de overheid mag ingrijpen ter bevordering van de individuele ontplooiing, hetgeen volgens Kinneging het gevaar in zich bergt van een verregaand paternalistisch overheidsoptreden¹². De keuze voor het utilitaristische mensbeeld wordt verbonden met het negatieve vrijheidsidee, waarin het individu zoveel mogelijk van overheidsinmenging gevrijwaard dient te worden. Op grond van de hierboven weergegeven psychologische theorieën kunnen echter twee kanttekeningen bij deze redeneringen worden geplaatst.

In de eerste plaats kan de stelling wor-

den onderschreven dat het negatieve vrijheidsbegrip het beste past bij het utilitaristische mensbeeld, maar daar past een volstrekt andere argumentatie bij dan Kinneging hanteert. De nutsmaximalisator dient namelijk niet van overheidsingrijpen verschoond te blijven omdat hij zo sterk en flexibel is, maar omdat hij zo gemakkelijk beïnvloedbaar en stuurbaar is. De utilitaristische mens is als "bundel van ervaringen" immers zeer afhankelijk van hetgeen zijn omgeving hem aan nieuwe ervaringen aanreikt; aangezien deze omgevingsinvloeden niet door zijn persoonlijkheid worden bemiddeld, kan de reactie van de nutsmaximalisator op grond van de omgevingsfactoren tamelijk accuraat voorspeld, en daarmee beïnvloed, worden¹³.

In de tweede plaats kan worden gesteld dat aanvaarding van het ontplooiingsperspectief op de mens een ontkenning van het positieve vrijheidsbegrip impliceert. Moderne persoonlijkheidspsychologen geven aan dat de (gezonde) mens streeft naar groei en zelfontwikkeling, waarbij de richting van die groei strikt individueel bepaald is; er zijn evenveel ontplooiingsrichtingen als er individuen zijn. Kennis van de doelen van de zelfverwerkelijker vereist derhalve kennis van zijn persoonlijkheid, en deze kennis is veel moeilijker te verkrijgen dan in het geval van de relatief één-dimensionale nutsmaximalisator. De individuele persoonlijkheid is een complex en dynamisch geheel van fysieke en psychische factoren, waarin ook de meest deskundige psychiaters en psychologen slechts na veel tijd en met grote inspanning kunnen doordringen.

mens streeft naar groei en zelfontwikkeling

De retorische vraag lijkt gerechtvaardigd dat, indien deze deskundigen al niet gemakkelijk inzicht verkrijgen in de doelen van de mens, hoeveel moeilijker dit dan wel niet moet zijn voor de modale (paternalistische) politicus, met zijn gepredestermineerde ideeën over het publieke goed en kwaad. Juist dit gebrek aan kennis met betrekking

tot de intrinsieke doeleinden van de zich ontplooiende mens sluit een effectief overheidsoptreden, gericht op bevordering van die ontplooiing, uit.

We kunnen uit deze kanttekeningen concluderen dat noch op grond van het utilitaristische mensbeeld, noch op grond van het ontplooiingsperspectief aanvaarding van het positieve vrijheidsbegrip, en de daarbij passende rol van de overheid, noodzakelijk is. Dit laat uiteraard onverlet dat op andere gronden wel kan worden besloten tot een grotere invloed van de overheid. Deze gronden kunnen echter niet ontleend worden aan de geestelijke natuur van de mens, maar alleen aan de belangen van de staat.

Noten

1. A.A.M. Kinneging et al., *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, Den Haag, 1988. Zie over het utilitaristische mensbeeld voorts A.A.M. Kinneging, "Het liberale mensbeeld opnieuw bezien", in: *Beleid en Maatschappij*, 16, 1989, pp. 89-100, en van dezelfde auteur: "Liberalen in verwarring of verwarring over het liberalisme", in: *Acta Politica*, 26, 1991, pp. 189-212.
2. H. Charmant en P.B. Lehning, *Afscheid van de Verlichting*, Rotterdam, 1989; J.Th.J. van den Berg, "Liberalisme door het 'Orkest van de achttiende eeuw'", in: *Liberaal Reveil*, 29, 1988, pp. 4-7; J.M.A. van den Driessen Mareeuw, "Liberalisme, geen geloofsartikel. Een korte literatuurstudie over de psychologische achtergronden", in: *Liberaal Reveil*, 30, 1989, pp. 80-86.
3. Zie Kinneging et al, *o.c.*, 1988, pp. 35-40; Charmant en Lehning, *o.c.*, 1989, pp. 23-32.
4. De beschrijving van de mensbeelden in deze paragraaf is gebaseerd op Kinneging et al, *o.c.*, 1989, pp. 15-21; Kinneging, *o.c.*, 1989, pp. 90-92 en Kinneging, *o.c.*, 1991, pp. 190-193.
5. Voor zover bedoeld als normatieve theorieën, kunnen mensbeelden, strikt genomen, niet op grond van empirische bevindingen uit psychologisch onderzoek worden beoordeeld. Indien echter de mensbeelden worden gebruikt als gedragsmodellen, op grond waarvan bepaalde empirische fenomenen worden verklaard, dan is een

evaluatie vanuit de psychologie wel mogelijk en relevant; men denke bijvoorbeeld aan de "calculerende burger" of de "actieve kiezer".

6. De bespreking van de verschillende psychologische theorieën in deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op G.W. Allport, *Patterns and growth in personality*, New York, 1961, pp. 196-257. Een goede Nederlandse inleiding biedt C.F. van Parreren (red.), *Psychologie en mensbeeld*, Baarn, 1987.
7. Voor een uitgebreidere discussie zie men T.H. Leahy, *A history of modern psychology*, Englewood Cliffs, 1991, pp. 310-316.
8. Zie voor een beknopte inleiding in Freuds omvangrijke werk zijn eigen *Abrijs der Psychoanalyse*, Frankfurt, 1955 (oorspronkelijk 1939), of C. Brenner, *An elementary textbook of psychoanalysis*, New York, 1973.
9. Vooral in de jaren negentig is de psychoanalyse zwaar bekritiseerd. Zie voor een recent overzicht P. Gray, "The assault on Freud", in: *Time International*, november 29, 1993, pp. 38-43 (het voorblad van deze Time draagt zelfs de omineuze titel "Is Freud dead"?).
10. K. Goldstein, *The organism*, New York, 1939, p. 197.
11. A.H. Maslow, *Motivation and personality*, New York, 1954; *Toward a psychology of being*, New York, 1968.
12. Kinneging, *o.c.*, 1989, pp. 90-92.
13. In dit verband verdient ook het toekomstvisioen van de radicale behaviorist Skinner vermelding. In zijn roman *Walden II* schetst hij een utopische samenleving waarin door middel van de behavioristische leer- en conditioneringsprincipes het menselijk gedrag zo wordt gestuurd, dat alle mensen vrij en gelukkig zijn: "Well, what do you say to the design of personalities? the control of temperament? Give me the specifications and I'll give you the man!.. Think of the possibilities! A society in which there is no failure, no boredom, no duplication of effort... Let us control the lives of our children and see what we can make of them". (geciteerd in Leahy, *o.c.*, 1991, p. 286.) Hoewel een consequent doordachte visie in de utilitaristische traditie, zal Skinners utopia toch weinig liberalen kunnen bekoren.

* drs. M. Visser M.A. is als onderzoeker werkzaam bij de vakgroep Staat & Politiek van de Universiteit Twente.